

شناسه سوم شخص مفرد در مصادر فارسی

ایران کلباسی

مقدمه

موضوع مورد بحث در این مقاله این است که آنچه امروز مابه عنوان واژک^۱ زمان گذشته در مصدر یا فعل فارسی می‌شناسیم در اصل شناسه سوم شخص مفرد^۲ است و انواع آن نیز بیش از ۴ نوع شناخته شده: -t, -d, -ād, -id است.^۳ از طرفی صدای "س" را قبل از "ت"، در بعضی از مصادر مانند "آراستن، توانستن، جستن، دانستن، بایستن، زیستن، شایستن، مانستن، رستن، شستن، گریستن و نگریستن"، باید جزئی از شناسه سوم شخص مفرد (یا جزئی از همان واژک زمان گذشته) دانست و نه بخشی از ریشه فعل. لازم است تأکید شود که "س"، در بعضی از مصادر، بخشی از ریشه فعل است که در ستاک حال به صدای دیگری تبدیل می‌گردد، مانند شکستن (شکن)، کاستن (کاه)،

1. morpheme

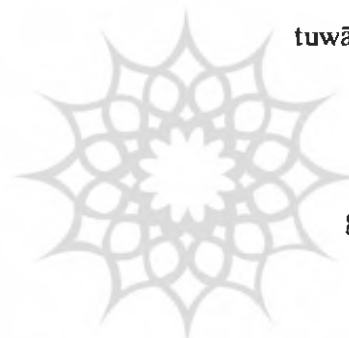
2. 3rd. Person sing. ending

۳. غالب دستور نویسان واژک زمان گذشته را در فارسی به ۴ نوع تقسیم کرده‌اند، نگاه کنید به محمدرضا باطنی (۱۳۴۸)، ص ۱۸۲.

جستن (جه)، رستن (ره)، بستن (بند)، گسستن (گسل)، نشستن (نشین).
 به طور کلی، باید گفت که گروه آوایی "ست" در مصادر فارسی باستان وجود نداشته^۱
 و در فارسی میانه، در ساخت مصدر وارد شده است. از طرفی راجع به پیدایش آن
 در بعضی از مصادر یا ستاکهای گذشته (بن ماضی) تاکنون نظر قطعی ارائه نشده است.^۲
 مصدر در فارسی میانه

در زیر چند نمونه از مصادر فارسی میانه می آید و نشان داده می شود که گروه آوایی
 "ست" در بعضی از آنها وجود دارد و در بعضی به کار نرفته است:
 مصدر همراه با "ست":

tuwānistan توانستن

rustan رستن

šustan شستن

gristan گریستن

مصدر بدون "ست":

jāhītan جستن

dānīhītan دانستن

šāyītan شایستن

rāžēnītan آرامستن

انواع مصدر در فارسی امروز

مصادر فارسی امروز را از نظر ساخت می توان به ۹ گروه زیر تقسیم کرد:

۱. این مطلب را خانم دکتر بدرالزمان قریب در یک گفتگوی حضوری با نگارنده تأیید کرده اند.
 ۲. خانلری (۱۳۵۲، ص ۲۳۷) در این باره چنین گوید: «چگونگی اشتقاق بعضی از ماده های ماضی درست معلوم نیست. از آن جمله افزوده شدن "س" به ریشه فعل پیش از جزء "ت" است در فعلهایی چون توانست، دانست، شایست، مانست».

زبان شناسی شماره ۱۷

فصلنامه

۱- ریشه فعل + عنصر آوایی ast + نشانه مصدر

h-ast-an هستن

۲- ریشه فعل + عنصر آوایی ist + نشانه مصدر

negar-ist-an نگریستن

۳- ریشه فعل + عنصر آوایی est + نشانه مصدر

tavān-est-an توانستن

dān-est-an دانستن

۴- ریشه فعل + عنصر آوایی st + نشانه مصدر

ārā-st-an آرامستن

geri-st-an گریستن

šo-st-an شستن

ro-st-an رستن

jo-st-an جستن

۵- ریشه فعل + عنصر آوایی t + نشانه مصدر

yōf-t-an یافتن

kās-t-an کاستن

bas-t-an بستن

ras-t-an رستن

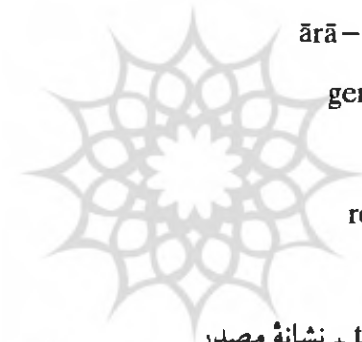
kāš-t-an کاشتن

raf-t-an رفتن

jas-t-an جستن

۶- ریشه فعل + عنصر آوایی ād + نشانه مصدر

oft-ād-an افتادن

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ist-ād-an	ایستادن
neh-ād-an	نهادن
ferest-ād-an	فرستادن
۷- ریشه فعل + عنصر آوایی ad + نشانه مصدر	
ām-ad-an	آمدن
۸- ریشه فعل + عنصر آوایی id + نشانه مصدر	
bār-id-an	باریدن
puš-id-an	پوشیدن
۹- ریشه فعل + عنصر آوایی d + نشانه مصدر	
mōn-d-an	ماندن
āsu-d-an	آسودن
baxšu-d-an	بخشودن
kar-d-an	کردن

ملاحظه می‌گردد که در مصادر فوق علاوه بر ریشه فعل و نشانه مصدر، جزء دیگری به صورتهای -ast، -ist، -est، -st، -t، -ād، -ad، -id و -d وجود دارد که آنها را می‌توان گونه‌هایی از یک عنصر دستوری دانست. این عنصر دستوری همان واژگ زمان گذشته یا به نظر نگارنده شناسه سوم شخص مفرد است.

لازم است ذکر شود صورتهای -ād، -ad، -id و -d که در بالا آمده است در فارسی میانه به صورتهای -āt، -at، -it و -t نیز به کار رفته‌اند.

پیدایش "ست" و گونه‌های آن در مصادر فارسی

پیدایش گروه آوایی "ست" و گونه‌های آن را می‌توان به وجود همخوان t در شناسه سوم شخص مفرد در فارسی باستان (-tiy) مرتبط دانست. این t در فارسی میانه، هم به تنهایی پس از ریشه بعضی از افعال قرار گرفته و ستاک گذشته (raf-t)

یا مصدر (raf-t-an) ساخته، و هم با ریشه فعل "بودن" (ah-) ترکیب شده و صورت
ast- را ساخته است:

فارسی باستان:

ah-miy	هستم
ah-iy	هستی
ah-tiy→as-tiy	هست
ah-mahiy	هستیم
-	هستید
ah-antiy→h-antiy	هستند ^۱

فارسی میانه:

h-am	هستم
h-i	هستی
h-ast	هست
h-im	هستیم
h-id	هستید
h-and	هستند ^۲

ملاحظه می‌گردد که در فعل فوق (هستن) شناسه سوم شخص مفرد، در فارسی باستان
-tiy و در فارسی میانه به صورت ast- است.

ast- نیز مانند t- در ساخت ستاک گذشته و مصدر به کاررفته است. این دو باهم
گونه‌های زیر رادر فارسی میانه ساخته‌اند:

-ast: awy-ast(-an)	آمد، آمدن
-ist: dān-ist(-an)	دانست، دانستن

-st: gri-st(-an)	گریست، گریستن
-āt: frist-āt(-an)	فرستاد، فرستادن
-at: ām-at(-an)	آمد، آمدن
-īt: nikēr-īt(-an)	نگریست، نگریستن
-t: raf-t(-an)	رفت، رفتن

در فارسی میانه، زمان حال افعال از ستاک حال (=ریشه فعل + تغییر آوایی یا بدون

آن) به اضافه شناسه های فعلی ساخته شده است:

kun-am	کنم
kun-i	کنی
kun-at	کند
kun-im	کنیم
kun-id	کنید
kun-and	کنند ^۱

متذکر می‌گردد که شناسه سوم شخص مفرد اخیر (-at) یکی از گونه‌های مورد بحث

فوق است. این شناسه در فارسی امروز به صورت ad- نیز به کار می‌رود (kon-ad).

زمان گذشته افعال لازم در فارسی میانه از ستاک گذشته به اضافه صورتهای تصریفی

فعل "هستن" ساخته شده است.^۲

raft ham	رفتم
raft hi	رفتی
raft ø	رفت

۱. همانجا، ص ۳۱۲.

۲. زمان گذشته افعال متعدی در فارسی میانه، مانند غالب گویشهای ایرانی امروز، از ضمائر شخصی پیوسته تشکیل شده و ساخت ارگتیو در آن دیده می‌شود، ← ایران کلباسی (۱۳۶۷)، ص ۷۵-۸۶.

raft him	رفتیم
raft hid	رفتید
raft hand	رفتند ^۱

چنانکه ملاحظه می‌گردد در سوم شخص مفرد مثال اخیر به جای hast صورت \emptyset (صفر) آمده است. دلیل آن چیست؟

به نظر نگارنده چون t در پایان raf-t خود شناسه سوم شخص است، بنابراین نیازی به شناسه سوم شخص دیگری ندارد. در فارسی امروز نیز به همین دلیل، شناسه سوم شخص مفرد در زمان گذشته صفر است (\emptyset -raft)، در حالی که این شناسه در زمان حال به صورت ad- به کار می‌رود (ad-mirav).

در غالب گویشهای ایرانی امروز نیز ساخت ستاک گذشته و مصدر از نظر اجزاء شبیه فارسی است، ولی واژگ مورد بحث فوق ممکن است در آنها دارای گونه‌های دیگری باشد. تعدادی از این گونه‌ها در گویش کلیمیان اصفهان، کردی مهاباد و گیلکی کلاردشت در زیر نشان داده می‌شوند:

کلیمیان اصفهان:

-eθθ:	eθθ-an	هستن
-šd:	šo-šd-an	شستن
-θ:	baθ-θ-an	بستن
-ā:	pič-ā-an → pičan	پیچیدن
-a:	gum-a-an → guman	خواستن
-z:	še-z-an	رفتن
-∅:	di-∅-yan	دیدن
-t:	xun-t-an	خواندن

۱. نائل خانلری (۱۳۵۰)، ص ۳۱۱.

-d:	puš-d-an	پوشیدن کردی مهاباد:
-št:	šu-št-in	شستن
-st:	nū-st-in	خوابیدن
-ā:	hēn-ā-n	آوردن
-ī:	bār-ī-n	باریدن
-∅:	mā-∅-n	ماندن
-t:	kuš-t-in	کشتن
-d:	bir-d-in	بردن
		گیلکی کلاردشت:
-ass:	h-ass-an	هستن
-ess:	bevār-ess-an	باریدن
-ss:	bešno-ss-an	شینیدن
-ā:	bess-ā-n	ایستادن
-i:	betraš-i-yan	تراشیدن
-∅:	bapis-∅-an	پوسیدن
-t:	buvāf-t-an	بافتن
-d:	hākor-d-an	کردن

نتیجه

واژک -t، -ast و گونه‌های آنها -ist، -est، -st، -ād(-āt-)، -ad(-at-)، -id(-īt-)، -d و جز آن که در اصل شناسه فعلی بوده‌اند (و نه واژک زمان گذشته) در فارسی میانه، فارسی امروز و غالب گویشهای ایرانی امروز باریشه فعل ترکیب شده و ستاک گذشته را ساخته‌اند. ستاک گذشته همراه بانسانه مصدر در ساخت مصدر به کار

رفته است و نیز همراه با عناصر دستوری گروه فعلی، زمان گذشته افعال را در وجوه مختلف بنا کرده است.

دلایل زیر نظریه فوق را قویتر می‌کند:

- ۱- مصدر نیازی به واژگ زمان گذشته ندارد.
- ۲- فعل "هستن" و صورتهای کوتاه شده آن -am، -i، -ast، -im، -id، -and در فارسی امروز برای زمان حال به کار می‌روند و نه زمان گذشته.^۱

ماخذ

- باطنی، محمد رضا، ۱۳۴۸. توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی. تهران: امیرکبیر.
- فرهوشی، بهرام، ۱۳۵۸. فرهنگ فارسی به پهلوی. انتشارات دانشگاه تهران.
- کلباسی، ایران، ۱۳۶۲. گویش کردی مهاباد. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- _____ ۱۳۶۷. "ارگنیو در زبانها و گویشهای ایرانی"، مجله زبانشناسی، س ۵، ش ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی. صص ۷۰-۸۷.
- _____ ۱۳۷۳. گویش کلیمیان اصفهان. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- _____ (آماده چاپ). گویش گیلکی کلاردشت. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ناتل خانلری، پرویز. ۱۳۵۰ و ۱۳۵۲. تاریخ زبان فارسی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ج ۱ و ۲.

۱. ذکر این نکته لازم است که زبانشناسان زبانهای باستانی معمولاً با دید دیگری موضوع مورد بحث در این مقاله را مطرح می‌کنند.

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی